ئورخۇن توربېكىتىنىڭ قۇرغۇچىسى **تۇرسۇنجان ھەزىم** 2009- يىلى «5-ئىيۇل ۋەقەسى» دىن كېيىن ئاقسۇ ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن مەخپىي سوتلىنىپ 7 يىللىق تۈرمە جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان ۋە ئورخۇن توربېكىتى تاقالغان. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن كەڭ تورداشلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئەينى ۋاقىتتا ئورخۇن توربېكىتىدە بېرىلگەن بىر قىسىم قىممەتلىك ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەر لوندون ئۇيغۇر ئانسامبىلىنىڭ توربېكىتىدە قايتا ئېلان قىلىنىدۇ.
http://www.uyghurensemble.co.uk

||مۇنبەردە كۆرۈش|| كۆرۈش 10915 يوللانغان ۋاقتى 11/3/2008 01:06 Ghunche يوللىغۇچى

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى

A Brief History Of Orhun Uyghur Kahghanate

بۇ ئەسەر ئاپتورنىڭ ماقۇللىغىنى ئالغاندىن كېيىن تورغا يوللاردى

ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق 1963- يىلى 12- ئايدا باي ناھىيىسىدە زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1981- يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكولتېتىنىڭ تارىخشۇناسلىق كەسپىگە قوبۇل قىلىنغان. 1986- يىلى ئوقۇشىنى تاماملاپ، ئۆز فاكولتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالغان. 1988- يىلى 9- ئايدىن 1994- يىلى 7- ئايغىچە غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئارخېئولوگىيە كەسپى بويىچە ماگىستىر ئاسپىرانتلىق سىنىپىدا ئوقۇغان.
ئاپتور ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى جەھەتتە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى

ي ژورنلى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەت تەتقىقاتى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت
يادىكارلىقلىرى» ، «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» قاتارلىق ئىلمىي ژورناللاردا «ئورخۇن
خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى توغرىسىدا ئىزدىنىش» ، «ئۇيغۇرلاردىكى ئۆرۈمە چاچ
قويۇش ئادىتىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭدىن تېپىلغان مىس داڭقا
ن (قازان) ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ھەققىدە» ، «يۇرتىمىزنىڭ مەد
ەنىيەت دەۋرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» ، «تەرەققىي قىلىۋاتقان پەن- ئارخې
ئولوگىيە» ، «غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملارنىڭ جەسەتنى كۆيدۈرۈپ
دەپنە قىلىش ئادىتى توغرىسىدا» قاتارلىق 40 پارچىگە يېقىن ئىلمىي ماقالە ئېلا
ن قىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىككى پارچىسى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇنەۋ
ۋەر پەن تەتقىقات نەتىجىلىرى بويىچە 2- ۋە 3- دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، بىر پارچىسى
ئاپتونوم رايونلۇق 3- نۆۋەتلىك ئىجتىمائىي پەن مۇنەۋۋەرلەر ئەسەرلىرىنى باھالا
شتا 3- دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.
مەزكۇر ئەسەر ئاپتورنىڭ تۇنجى يىرىك ئىلمىي ئەسىرىدۇر.
ئاپتور ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى،
شىنجاڭ مىللەتلىرى تارىخى تەتقىقاتى بويىچە ماگىستىر ئاسپىرانت يېتەكچىسى
، تارىخ فاكولتېتىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىمەكتە.

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلار ــ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى مىللەتلەر ئىچىدە [align=justify]
تارىخىنىڭ ئۇزاقلىقى، ئاپىرىدە قىلغان مەدەنىيىتىنىڭ شانلىقلىقى، تارقىلىپ ياش
ىغان جايلىرىنىڭ كەڭرىلىكى جەھەتتە ئالاھىدە رەڭدارلىققا ۋە جەلپكارلىققا ئىگە ب
ىر تۈركىي تىللىق مىللەت. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە ھەر خىل تىللاردا يېزىل
غان قەدىمكى يازما ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلاپ بېرىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى
قەدەمدە ھازىرقى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم راي
ونى، تاشقى موڭغۇلىيە، خېشى ۋادىسى، يەنە سۇ ۋادىسى، چۇ ۋادىسى، تالاس دەر
ياسى، سىر دەرياسى ۋادىسى ۋە پەرغانە ئويمانلىقى قاتارلىق كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ر
ايونىغا تارقىلىپ ياشىغان. قەدىمدە شەرق ۋە غەرپتىكى ھەر قايسى ئەل ۋە مىللە
تلەرنىڭ يازما خاتىرىلىرىدا ئۇلارنىڭ ناملىرى ھەر خىل ئاتىلىپ كېلىنگەن بولسىمۇ، ل
ېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نامىنى يىراق دەۋرلەردىن باشلاپلا ئىزچىل ھالدا «ئۇيغۇر»
دەپ ئاتاپ كەلگەن .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بۆگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى 7- ئەسىرنىڭ ئوتت
ۇرلىرىدىن 9- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغىچە بولغان تارىخىي دەۋرلەردە هازىرقى موڭغۇل
يىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇپ چ
ىققان بىر قۇدرەتلىك خانلىق بولۇپ، ئۇ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخى، مەدەن
ىيىتى ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللىنىپ چىقىش جەريانىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگى
نىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي- ئىق
تىسادىي تارىخىدا غايەت زور تەرەققىياتلار ۋە ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. بۇ دەۋرلەردە
موڭغۇلىيە ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى تەڭرىتېغىنىڭ ئىتەكلىرىگىچە بولغان جايلارد
ىكى نۇرغۇنلىغان قېرىنداش تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئەسلىدىكى قانداشلىق، ئۇرۇ
قداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، زېمىن- تېررىتورىيە ئاساسىدىكى مۇنا
سىۋەتلەر بويىچە بىرلىككە كەلگەن ئورتاق ھاكىمىيەت ئاستىغا قويۇشۇپ، «ئۇيغ
ۇر» دېگەن ئورتاق مىللەت نامىنى ئۆز نامى قىلدى. قوشنا ئەل ۋە مىللەتلەر بولسا ب
ەزىدە ئۇلارنى يەنىلا ئەسلىدىكى يۈكسەك ئىتتىپاقىنىڭ نامىدا «ئون ئۇيغۇر» ي
اكى «توققۇز ئوغوز» دەپ ئاتاپ كەلدى.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز سەلتەنەتىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدىن كېيىن نەچ
چە ئەۋلاد دانا قاغانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قوشنا ئەللەر بىلەن ئىناق قوشنىدار
چىلىق مۇناسىۋىتىنى يۈرگۈزۈش جەريانىدا، گەرچە سىياسىي ھاكىمىيەت تەركى
بىلىرىدە ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ قالدۇقلىرىنى يەنىلا ساقلاپ كەلگەن بولس
ىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەردە يۈكسەك تەرەققىي قىلىپ،
مۇكەممەل فېئوداللىق ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ چىقتى. شۇنى
ڭ ئۈچۈن، ئەينى دەۋردە خانلىق ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى چارۋىچىلىق بولسى
مۇ، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا، بىناكارلىق قاتارلىقلارمۇ خېلىلا تەرەق
قىي قىلدى. 8- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن كېيىن بىر ئىلاھلىق مانى دىنىنىڭ دۆ
لەت دىنى قىلىنىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىدە زور بۇرۇلۇش ياساپ، ئۇيغۇ
رلارنىڭ ئىلىم- پەن، مەدەنىيەت، سەنئەت ئىشلىرىدا زور مۇۋاپپىقىيەتلەر يارىلىپ
لا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغىمۇ مۇئەييەن تە
سىرلەرنى كۆرسەتتى. تارىخنىڭ بوران- چاپقۇنلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، دەۋرىمىزگى
چە يېتىپ كەلگەن ئورخۇن ئۇيغۇن خانلىقىنىڭ شانلىق تارىخىغا گۇۋاھچى بولۇپ ك
ېلىۋاتقان ئورخۇن – يېنسەي مەڭگۈ تاش يازما يادىكارلىقلىرى، تۇرپان، دۇنخۇاڭلاردى
ن تېپىلغان تۈركچە، ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر، ئوردۇبالىق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى،
تۇۋادىكى قەدىمكى شەھەرلەر خارابىسى، بالاساغۇن قەدىمكى شەھىرى خارابىسى،
بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى قاتارلىق يادىكارلىقلار ۋە خارابە- ئىزلار ئور

خۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي- ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيە
ت تارىخىدا پارلاق مۇۋەپپەقىيەتلەر يارىتىلغانلىقىنى، ئەينى دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ
ۋەتىنىمىز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە تەرەققىياتىغا، مەدەنىيەت خەزىنىسىگە زور ت
ۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان ماددىي ۋە م
ەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تە
سىرلەرنى كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرماقتا.

مەن ئۇزۇندىن بۇيان ئىزچىل مەزكۇر خانلىقنىڭ تارىخى ئۈستىدە ئىزدىنىپ ك
ەلگەنىدىم. ئاخىرى بۈگۈنگە كەلگەندە مۇناسىۋەتلىك خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ۋە ئارخېئ
ولوگىيىلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ ياردىمىدە ھەم ئۆزۈمنىڭ ئىزدەنگەنلىرىم ئا
ساسىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ 7- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن 9- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغىچ
ە بولغان تارىخىغا بېغىشلانغان «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دې
گەن بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىقتى.

ئېنىقكى، مەزكۇر ئەسەر ھەرگىزمۇ ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ (ياكى شۇ دەۋردىك
ى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ) ئومۇمىي تارىخى ئەمەس. بەلكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى
ڭ خان دەۋر تارىخى. شۇ سەۋەبلىك مەزكۇر ئەسەر مەزمۇن جەھەتتىن يەتتە باپقا ب
ۆلۈندى:

بابتا ئاساسلىقى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلى-1
شنىڭ تارىخىي ماتېرىيالشۇناسلىق ئاساسلىرى كۆرسىتىلىپ بېرىلدى؛

بابتا ئاساسلىقى ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش-2 [align=justify]
ى ۋە گۈللىنىشىگە دائىر مەسىلىلەر بايان قىلىندى ياكى مۇھاكىمە قىلىندى؛

بابتا ئاساسلىقى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇلۇشىغا -3 [align=justify]
دائىر مەسىلىلەر بايان قىلىندى ياكى مۇھاكىمە قىلىندى؛

بابتا ئاساسلىقى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي -4 [align=justify]
تۈزۈلمىسى ۋە زېمىن دائىرىسىگە دائىر مەسىلىلەر بايان قىلىندى ياكى مۇھاكىمە
قىلىندى؛

بابتا ئاساسلىقى ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەبىلىلىرى، نوپۇ -5 [align=justify]
سى ۋە ئىرقىي ئالاھىدىلىكىگە دائىر مەسىلىلەر بايان قىلىندى ياكى مۇھاكىمە قى
لىندى؛

بابتا ئاساسلىقى ئورخۇن ئۇيغۇرخانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالى-6 [align=justify]
سى بىلەن بولغان سىياسىي- ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى
نىڭ بىلىملىرىگە دائىر مەسىلىلەر بايان قىلىندى ياكى مۇھاكىمە قىلىندى؛

بابتا ئاساسلىقى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائى-7 [align=justify]
ي ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر مەسىلىلەر بايان قىلىندى ياكى مۇھاكىمە ق

بلىندى؛ ئەڭ ئاخىرىدا قوشۇمچە قىلىپ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قاغانلىرىنىڭ نەس
ەبنامىسى، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلار يىلنامىس
ى بېرىلدى.
تارىخشۇناسلارغا ئايان بولغىنىدەك، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ئۇيغۇرلار
تارىخىدىكى شانلىق سەھىپە، شۇنداقلا بىر قەدەر مۇشكۈل تەتقىقات تېمىسى،
شۇڭا ئىگەللىگەن ماتېرىياللىرىمىنىڭ تولۇق بولماسلىقى، سەۋىيەمنىڭ چەكلىك ب
ولۇشى، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇلۇمنىڭ ئانچە ئەتراپلىق بولماسلىقى تۈپ
ەيلىدىن مەزكۈر ئەسىرىمدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىنى تولۇق يورۇتۇپ ب
ېرەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇ ۋەجىدىن ئۇستازلارنىڭ، كەسپداشلارنىڭ ۋە ك
ەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ ھەقتە قىممەتلىك پىكىرلەرنى بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.
ئاخىرىدا مەزكۈر ئەسىرىمنىڭ پۈتۈپ چىقىشى ۋە نەشىر قىلىنىشىغا يېقىندىن
كۆڭۈل بۆلگەن، مېنى قوللاپ- قۇۋۋەتلىگەن ئۇستازلىرىمغا، كەسپداشلىرىمغا، دوس
ت- بۇرادەرلىرىمگە چىن قەلبىمدىن مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن.
[align=justify]

ئەھمەت سۇلايمان قۇتلۇق
يىلى دىكابىر، ئۈرۈمچى -2003

[align=justify]

م تارىخي باب ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ -1
اتېرىيالشۇناسلىق ئاساسلىرى

[align=justify]

تەتقىقات چوقۇم مول ماتېرىياللار توپلاپ، ماتېرىياللارنىڭ خىلمۇ- خىل تەرەققىيا
ت ھالىتىنى ئانالىز قىلىش ھەم ئۇنداق خىلمۇ- خىل ھالەتلەرنىڭ ئىچكى مۇناسىۋى
تىنى تەكشۈرۈپ چىقىش زۆرۈردۇر.
[align=justify]
_ ك. ماركس

[align=justify]

ئۇيغۇلار مەملىكىتىمىز جۇڭگودىكى ئۇزاق تارىخقا ئىگە مىلل [align=justify]
ەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار تارىختا بىر پۈتۈن جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەر
ەققىي قىلىشىغا، شۇنداقلا مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلىرىدىكى
سىياسىي، شۇنداقلا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە غايەت زور تۆھپە
قوشقان. ئۇلار مىلادىيە 7- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن 9- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغى
چە موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئېلىمىز جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە
غەربىي شىمالىدا كۈچلۈك يەرلىك ھاكىمىيەت قۇرۇپ چىقىپ، ئەينى دەۋردىكى م
ەملىكىتىمىز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن. بۇ ي
ەرلىك ھاكىمىيەت تارىختا «توققۇز ئوغۇز دۆلىتى» ، «شىمالىي چۆللۈك ئۇيغۇر خانل
ىقى» ، «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى» ۋە «توققۇز ئۇيغۇر – ئون ئويغۇر خانلىقى» دېگە
ندەك ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى مەۋجۇت بولغان 7- 9- ئەسىرلەر دۇنيا ۋە جۇڭگو تارىخ
ىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا قەدىمكى زامان جەمئىيىتى تەرەققىي قىلغان، گۈللەنگەن
دەۋرلەر بولۇپ، بۇ دەۋرلەردە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوشنا دۆلەتلەر ۋە مىللەتل
ەر، جۈملىدىن تاڭ سۇلالىسى (618 – 907- يىللار)، كېيىنكى تۈرك خانلىقى (6
82 – 745- يىلار)، تىبەت خانلىقى (617 – 847- يىللار)، غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇ
را ئاسىيادىكى دۆلەت ۋە مىللەتلەر بىلەن سىياسىي، ئىقتىساد مەدەنىيىتى ئالاق
ىسى گۈللەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تارىخىي شەجەرلىرى ئۆزلىرى تەرىپىدىن ئىج
اد قىلىنىپ يېزىلغان ئورخۇن – يېنسەي مەڭگۇ تاش يازما يادىكارلىقلىرىدىلا ئەم
ەس، قوشنا دۆلەت ۋە مىللەت تىل- يېزىقلىرىدىمۇ قەلەمگە ئېلىنىپ، مەخسۇس ت
ەزكىرە- قىسسەلەر سۈپىتىدە خاتىرلىنىپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى بىزنىڭ دەۋرىمى
زگىچە يېتىپ كەلگەن. ئۇلار نۆۋەتتە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى، مەدەنىي
ىتى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشىمىز ۋە ئۆگىنىشىمىزنىڭ قىممەتلى
ك تارىخىي ماتېرىياللىرى بولۇپ تۇرماقتا. شۇڭا، ئاۋال تارىخ ئىلمىنىڭ مۇھىم تەتقىقا
ت يۆلەنچۈكى بولغان تارىخ ماتېرىيالشۇناسلىق جەھەتتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، ئور
خۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىنى ئومۇمىيۈزلۈك چۈشىنىشتە تولىمۇ مۇھىم. چۈنك
ى تارىخىي ماتېرىياللار، بولۇپمۇ سىستېمىلىق، يېتەرلىك دەلىللەشتىن ئۆتكەن تارى
خىي ماتېرىياللارلا تارىخ تەتقىقاتىنىڭ پۇختا ئاساسىنى يارىتىپ بېرەلەيدۇ. تارىخى
ي ماتېرىياللارغا ئېرىشىپ، ماركسىزىملىق تارىخىي ماتېرىيالىزىم ۋە دىئالېكتىكىلى
ق ماتېرىيالىزىمنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاشۇ تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدىن توغرا خۇلا

سىلەرنى چىقىرىش تارىخ تەتقىقاتىدىكى بىردىن- بىر توغرا، ئىلمىي ئۇسۇلدۇر. شۇڭ
ا، ئا. كامالوۋ ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىنى ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلىش
، قەدىمكى تۈرك يېزىقلىرى يادىكارلىقلىرىسىز، باشقا تىل يادىكارلىقلىرىسىز، شۇنداق
لا ئارخېئولوگىيىلىك ھۆججەتلەرسىز ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس» [1] د
ەپ ئېيتقىنىدەك، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىنى ئۇنىۋېرسال، مۇكەممەل، ئەتراپل
ىق ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئورخن ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى
غا ئائىت قول ئېيتىدائىي تارىخىي ماتېرىياللارنى، ھۆججەت- ۋەسىقىلەرنى، ئارخېئو
لوگىيىلىك ماتېرىياللارنى ۋە دۆلەت ئىچى- سىرتىدىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تارى
خىغا بېغىشلانغان ئاساسلىق تەتقىقات ئەھۋاللىرىنى ئىگىلەش تولىمۇ زۆرۈر. ئورخۇ
ن ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا قولاي بولسۇن ئۈچۈن، ب
ىز ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق تارىخىي ماتېرىياللارنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ھۆججەت ت
ارىخىي ماتېرىياللىرى، ئارخېئولوگىيىلىك تارىخىي ماتېرىياللار ۋە تەتقىقات ماتېرىياللىر
ى دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىمىز.
بارلىق ھۆججەت تارىخىي ماتېرىياللىرىنى ئادەتتە يازما تارىخىي ماتېرىياللار ۋە غ
ەيرىي دەۋرداش تارىخىي خاتىرىلەرگە بۆلۈنىدۇ. دەۋرداش خاتىرىلەر مەلۇم ۋەقە يۈز بەر
گەن ئەينى دەۋردە، ئاشۇ دەۋر كىشىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان خاتىرىلەرنى كۆرسى
تىدۇ. غەيرىي دەۋرداش خاتىرىلەر مەلۇم ۋەقە يۈز بېرىپ، تارىخىي ۋەقەلەرگە ئايلانغا
ندىن كېيىن، كېيىنكى دەۋر كىشىلىرى تەكشۈرۈپ، ئويلاپ يېزىپ چىققان خاتىرىلەر
نى كۆرسىتىدۇ. تارىخىي ماتېرىيالشۇناسلىق نوقتىسىدىن قارىغاندا، ئالدىنقىسىنى
ڭ تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى كېيىنكىسىنىڭكىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ. ئورخۇن ئ
ۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر ھۆججەت تارىخىي ماتېرىياللىرى ئىچىدە دەۋرداش
تارىخىي ماتېرىياللارمۇ، غەيرىي دەۋرداش تارىخىي ماتېرىياللارمۇ بار. بىز يەنە پەرقلەند
ۈرۈش ۋە قوللىنىشتا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن بارلىق تارىخىي ماتېرىياللارنى ئۇلارنىڭ
تىل- يېزىق تەۋەلىكى بويىچە قەدىمكى تۈركچە تارىخىي ماتېرىياللار، قەدىمكى ئۇي
غۇرچە تارىخىي ماتېرىياللار، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار، ئەرەب، پارس تىلى- يېزىق
ىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تارىخىي ماتېرىياللار دەپ بىر قانچ
ە تۈرگە ئايرىپ تونۇشتۇرىمىز.

پاراگراف قەدىمكى تۈركچە تارىخىي ماتېر.1 [align=justify]
ىياللار

قەدىمكى تۈرك يېزىقى قەدىمكى زاماندا تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەت ۋە

قەبىلىلەر تەرىپىدىن قوللىنىلغان بىر خىل ھەم ئېلىپبەلىك، ھەم بوغۇملۇق ئارىلا
شما يېزىق بولۇپ، جەمئىي 40 ھەرپتىن تەركىپ تاپقان. تەخمىنەن 6- ئەسىردى
ن 10- ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي دەۋرلەردە قەدىمكى كۆكتۈرك خانلىقى، ئورخۇن
ئۇيغۇر خانلىقى ، يېنسەي قىرغىزلىرى ۋە سىبىرىيىدىكى قورىقان قاتارلىق بىر قىسى
م مىللەتلەر بۇ خىل يېزىقنى ئومۇميۈزلۈك قوللانغان. بۇ يېزىقنىڭ شەكلى شىمالى
ي ياۋروپادا قەدىمكى گېرمانلار تەرىپىدىن قوللىنىلغان رونىك يېزىقىغا ئوخشىشى
پ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە ئۇ كۆپىنچە قەدىمكى تۈرك- رونىك يېزىقى دەپ
ئاتىلىدۇ. بۇ خىل يېزىقتا يېزىلغان ئاساسلىق يازما يادىكارلىقلار موڭغۇلىيەدىكى ئو
رخۇن دەرياسى ۋادىلىرىدىن ۋە سىبىرىيىدىكى يېنسەي دەرياسى ۋادىلىرىدىن تېپى
لغىنى ئۈچۈن، يەنە ئورخۇن- يېنسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە بەزىلەر كۆكتۈر
ك يېزىقى، ئىسلامىيەتتىن ئاۋالقى يېزىق، سىبىرىيە يېزىقى دەپمۇ ئاتايدۇ [2].
قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ئورخۇنلار ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر يازما تارىخىي ماتېر
ىياللارغا ئاساسەن موڭغۇلىيە ۋادىسىدىن تېپىلغان. 7- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن
9- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغىچە بولغان تارىخىي جەريانلاردا ۋۇجۇتقا كەلگەن بىر قانچ
ە چوڭ مەڭگۈ تاش تارىخىي ماتېرىياللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەڭگۈ تاش تارى
خىي ماتېرىياللىرى ئادەتتە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، سىيا
سىتى، ئىقتىسادى ۋە جۇغراپىيىسى قاتارلىق ئەھۋاللىرىدىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىق
ى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇلاردىكى خاتىرىلەر دەۋر ج
ەھەتتىن ئۇزاق ھەم تەپسىلىي. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك
تىكى خاندانلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر ئەھۋاللارغا تولىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. ب
ۇلار ئاساسەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارغا قېرىنداش قەبىلىلەر تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ،
ئۇلارنىڭ ئۆز تارىخى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ھەققىدىكى بايانلىرى، ئەدەب
ىي تەسۋىرلىرى ئەينى دەۋر يايلاق جەمئىيىتىدىكى ئۇيغۇلارنىڭ چارۋىچىلىق مە
دەنىيىتىنىڭ ئىچكى مەزمۇنىنى بىر قەدەر تولۇق نامايەت قىلىپ بېرەلەيدۇ. بۇ ج
ەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تۈركچە تارىخىي ماتېرىياللارغا مەنسۇپ بولغان قەدىمك
ى مەڭگۈ تاش يازما يادىكارلىقلىرى بىزنىڭ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىنى ت
وغرا چۈشىنىشىمىزدە سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم بىر تەرەپ ھېسابلىنىدۇ.
شۇڭا، بۇ مەڭگۈ تاش تارىخىي ماتېرىياللىرى دەۋرداش ۋە غەيرىي ماتېرىيالارنى تولۇقلا
شتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»

[align=justify]

بۇ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقى 1957- يىلى موڭغۇلىيىدىكى ھانگاي تېغىنىڭ غەر
بىي شىمالىدىكى تېرخىن دەرياسىغا (چاغانۇر كۆلىگە يېقىن) يېقىن تارىيات سۇ
مۇلىدىن (مەمۇربى رايۇن) تېپىلغىنى ئۈچۈن، «تارىيات مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتالغ
ان. رۇس تۈركولوگى س. گ. كىلياشتورنىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، مەڭگۈ
تاش يېزىقىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى ئەل ئەت
مىش بىلگە قاغان (خەنزۇچە مەنبەلەردە مويۇنچۇر ياكى بايانچۇر دېيىلىدۇ. مىلادىيە
747- 759- يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) نامىدىن يېزىلغان. مەڭگۈ تاش تېكىست
نىنىڭ ئاپتورى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغاننىڭ ئوغلى قۇتلۇق تارقان سەنگۈي (يەنە ب
ىلگە تارقان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولۇپ، ئۇنىڭ نامى خەنزۇچەمەنبەلەردە ئىدىكەن قاغان
، بۆگۈ قاغان، تەڭرى قاغان دەپ ئاتالغان. بۇ مەڭگۈ تاش ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا دائ
ر ئەڭ دەسلەپكى يادىكارلىقلار بولۇپ، ئۇ «ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئەلنى سورا
پ تۇرغان يىللاردا 753- 756- يىللىرى تىكلەنگەن» [3]. تاش تېكىستىدە ئاسا
سلىقى ئەل ئەتمىشنىڭ نامىدىن بۆگۈب قاغان (759- 780- يىللار) دەۋرىگىچە
بولغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن مۇناسىۋىتى، شۇنداقلا بىلگە تارقاننىڭ نامى
دىن دادىسى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغاننىڭ تۆھپىلىرى مەدھىيلەنگەن. قىممەتلىن
ك يېرى شۇكى، بۇنىڭدىن بىر قىسىم مەزمۇنلار باشقا مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا
ۋە كونا، يېڭى تاڭنامىلەردە ئۇچرىمايدۇ.

2. «مويۇنچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى»

بۇ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقى 1909- يىلى موڭغۇلىيەدىكى [align=justify]
سېلىنگا دەرياسى ۋە شىنە ئۇسۇ كۆلى بويىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن ، يەنە « ش
ىنە ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان دەپ ئاتالغا
ن مويۇنچۇر قاغان (747- 759- يىللىق) نىڭ تۆھپىسى ئۈچۈن ئورنىتىلغان يەنە
بىر يادىكارلىق. مويۇنچۇر ئەسلىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى كۆل بىلگە ق
اغان (742- 747- يىللار) نىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى تۇريان ئىدى
[4]. مەنبەلەردە يەنە ئەل بىلگە يابغۇ ۋە قارا قاغان دەپمۇ ئاتالغان. مەڭگۈ تاشقا ج
ەمئىي 50 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مويۇنچۇر قاغان نامىدىن ئورخۇن ئۇيغ
ۇر خانلىقىنى دەسلەپكى تارىخى، ئۇنىڭ دادىسىغا ياردەملىشىپ كېيىنكى شەرقى
ي تۈرك خانلىقىغا قارىشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى، كېيىن قارلۇق، توققۇز تاتار باس
مىل قاتارلىق قەبىلىلەرگە ئېلىپ بارغان جازا ئۇرۇشلىرى، تاڭ سۇلالىسىگە قىلغان
يۇرۇشلىرى، تابغاچ ۋە سوغداقلارغا سېلىنگا دەرياسى بويىدا بايبالىق شەھرىنى

سالدۇرغانلىقى قاتارلىق تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇك
ى، «مويۇنچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» دا كونا- يېڭى تاڭنامىلەردە تىلغان ئېلىنمىغا
ن بىر قىسىم ۋەقەلىكلەر خاتىرلەنگەندىن سىرت، يەنە كونا- يېڭى تاڭنامىلەردە خا
تىرلەرگەن بىر قىسىم ۋەقەلىكلەر تېخىمۇ كونكرېت، تېخىمۇ ئېنىق ۋە تېخىمۇ جانلى
ق كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

3. «تەس مەڭگۈ تېشى»

[align=justify]
بۇ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقى 1976- يىلى موڭغۇلىيەدىكى تەس دەرياسىنىڭ
سول قىرغىدىكى نوغۇن تولغوي ئىگىزلىكىنىڭ يېنىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن، «ت
ەس مەڭگۈ تېشى» دەپ ئاتالغان. «تەس مەڭگۈ تېشى» ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى
دەۋرىگە مەنسۇپ يادىكارلىقلارنىڭ ئىچىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى ئېغىرراق. ئەڭ
مۇھىم بولغان يازما يادىكارلىق. ئۇنىڭدا بۆگۈ قاغان (759- 780- يىللار) ئەجدادى
(دادىسى) بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان (مويۇنچۇر، 747- 759- يىللار9 دەۋرى
گىچە بولغان ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ تارىخى، جۈملىدىن بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ تەقدىرى. كۆل بىلگە قاغان ۋە ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان باشچىلىقىد
ىكى ئۈچىنچى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بەرپا بولۇشى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە مەل
ۇمات بېرىلگەن. بۇ ھەقتىكى بىر قىسىم مەزمۇنلار كونا- يېڭى تاڭنامىلەردە ئۇچرىما
يدۇ. شۇڭا تەس مەڭگۈ تېشىدىكى مەلۇماتلار زور سېلىشتۇرما قىممەتكە ئىگە. ت
ەتقىقاتلارغا قارىغاندا، «تەس مەڭگۈ تېشى» نىڭ ئاپتورى مويۇنچۇر قاغاننىڭ يېقى
ن تۇققىنى تۇپەك ئالىپ شۇل دېگەن كىشى بولۇپ، مەڭگۈ تاشنى قاغان يېڭىدى
ن تەختكە چىققان ۋاقىتتا توغرىسى 761- 762- يىللىرى ئورنىتىلغان، دېيىشكە ب
ولىدۇ [5].

4.«توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى»

[align=justify]

بۇ يادىكارلىقنىڭ تولۇق ئاتىلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئا
لىپ بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دۇر. ئۇ 1899-يىلى موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن ئۇي
غۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان قارا بالغاسۇن شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى
سايرام كۆلى بويىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن،«توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» دە
پمۇ ئاتالغان. «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» غا قەدىمكى تۈركچە، سوغدىچە ۋ
ە خەنزۇچە ئۈچ خىل يېزىقتا خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ قەدىمكى تۈركچە تېكىس
تى ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچۇلۇققا ئۇچۇرىغان، پەقەت ئىنتايىن ئاز قىسى
مىلا ساقلىنىپ قالغان، سوغدىچە قىسىممۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولۇپ، ئانچە
كۆپ ساقلىنىپ قالمىغان، پەقەت خەنزۇچە قىسىملا مۇكەممەلرەك ساقلىنىپ قال
غان بولۇپ، ساقلىنىپ قالغان قىسمى تەخمىنەن 1600خەت ئەتراپىدا كېلىدۇ. «ت
وققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» ئورخۇن ئۇيغۇرخانلىقىغا دائىر يادىكارلىقلارنىڭ ئ
ىچىدە ئومۇمىي تەزكىرە شەكلىدە يېزىلغان مۇھىم بىر مەڭگۈ تاش بولۇپ، ئۇنىڭد
ا ئاساسلىقى كۆل بىلگە قاغان (742-747-)يىللار دەۋرىدىن تارتىپ تاكى ئاي تەڭ
رىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان (يەنى ئادالەت قۇچقان قاغان، 808-821-يىللا
ر تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىگىچە بولغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى، ئادالەت
قۇچقان قاغانىنىڭ خانلىق ھاكىمىيىتىنى ۋە زېمىن تېررىتورىيىسىنى مۇستەھكە
ملەش يولىدا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى،بۆگۈ قاغانىنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلىش ،
جۇڭغا ۋە تارىم ۋادىلىرىغا يۈرۈش قىلىپ، بېشبالىق، كۇچار قاتارلىق جايلارنى تىب
ەتلەردىن قايتۇرۇپ ئالغانلىقى مەدھىيىلەنگەن. خەنزۇچە قىسىمدىكى خاتىرىلەرگە
ئاساسلانغاندا، بۇ يادىكارلىق ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقىدا بىرىنەچچە ئەۋلات باش ۋەزىرى ب
ولغان ئىل ئۆگەسى تەرىپىدىن تەخمىنەن مىلادىيە 814-يىلى ئورنىتىلغان بولۇ
پ، ئۇنىڭ ئاپتورى باغا تارقان دېگەن كىشى ئىكەن[6].

5. «سېۋرېي مەڭگۈ تېشى»

[align=justify]
بۇ مەڭگۈ تاش يادىكارلىق 1969-يىلى موڭغۇلىيەنىڭ دۆل [align=justify]
ىتىمىزنىڭ گەرىنسۇ ئۆلكىسى بىلەن تۇتىشىدىغان سېۋرېي دېگەن يېرىدىن (يەنى
ئىدزىنغول دەرياسىنىڭ سۈيى قۇيۇلىدىغان گاخون، سوغ دەپ ئاتىلىدىغان ئىك
كى كۆلنىڭ شەرقىي شىمالىدا) تېپىلغان. بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ بىر يۈزىگە يەتتە ق
ۇر سوغدىچە خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولغاچقا،

بەزى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇش خېلىلا قىيىن. رۇس تۈركولوگى كىلياشتو
رنى بۇ يادىكارلىقنىڭ سوغدىچە قىسىمىدىكى «ئۇيغۇر قاغان»،ۋە قەدىمكى تۈركچ
ە قىسىمىدىكى « ئىنگى ياغلاقار» دېگەنگە ئاساسلىنىپ، سېۋرىي مەڭگۈ تېشى
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى بۆگۈ قاغان (759-780-يىلار) دەۋرىگە مەنسۇ
پ، ئۇ بۆگۈ قاغان تاڭ سۇلالىسىدىكى ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرۇپ بولۇ
پ چاڭئەندىن ئايرىلىپ موڭغۇلىيە ۋادىسىدىكى دۆلىتىگە قايتىپ كېتىۋېتىپ چې
گرىسىغا كەلگەندە ئورناتقان تۆھپە خاتىرە تېشى، دەپ قارايدۇ. ىىراق ئىلىمىز تۈركول
وگى گېنك شىمىن قاتارلىقلار بۇ مەڭگۈ تاشنى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىرىنچ
ى قاغانى دانىشمەن قاغان (933-يىلىدىن ئىلگىرى تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىگە
مەنسۇپ، دەپ قارايدۇ[7].

6. «سۇدىجىن مەڭگۈ تېشى»

[align=justify]
[align=justify]
بۇ يادىكارلىق 1909-يىلى موڭغۇلىيىنىڭ سۇدىجىن (بەزى ماتىرىياللاردا سۇ
جى دېيىلگەن) دېگەن يېرىدىن تېپىلغان. مەڭگۈ تاشقا جەمئىي 11 قۇر قەدىمكى
تۈركچە خەت ئويۇلغان، يادىكارلىق تېكىستىنىڭ قەھرىمانى بويىلا قۇتلۇق تارقان ئى
سىملىك قىرغىز قەبىلىسىنىڭ فېئودال ئاقسۆڭىكى بولۇپ، يادىكارلىق تېكىستى
دە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار زېمىنىدا تۇرۇۋاتقانلىقى، ئىنتايىن باي كىشى ئىكەنلىكى، ئو
ن قوتان چارۋىسى، سانىسىزلىغان يىلقىسى بارلىقى، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئىنتايىن
كۆپ ئىكەنلىكى ، ھەتتە ئۆزىنىڭ مانى روھانىسىغا 100 چاكار ۋە تۇرالغۇ ئۆي بەرگەن
لىكى قاتارلىق ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن. بۇ يادىكارلىقنىڭ تەۋەلىكى ۋە دەۋرى ھەققى
دە تۈركولوگ گېنك شىمىن ئەپەندى ئۇنىڭ 1-ۋە 4- قۇردىكى «مەن ئۇيغۇرلار يې
رىدىكى ياغلاقار قاغان تۇرشلۇق جايغا كەلدىم»، «مېنىڭ شۆھرىتىم، نامىم كۆنچىق
ىشتىن تارتىپ كۆنپېتىشقىچە تارالدى» دېگەنلەرگە ئاساسلىنىپ، «بۇ ۋاقىتتا قى
رغىزلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ كونا زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىپ بولغان، خەنزۇچە ماتېرىياللا
ردىن بىلىشىمىزچە بۇ ۋەقە 840-يىلىدىن كېيىن بولغان، شۇڭا بۇ پىكىرنى رۇ
س ئارخېئولوگى ئا. ن. بېرنىشتامىمۇ قوللايدۇ[8]. سۇدىجىن مەڭگۈ تېشىنىڭ ئ
ىگىسى گەرچە قىرغىز دەپ قارالسىمۇ، ىىراق قىرغىزلار كېيىنكى ئورخۇن خانلىقىنى
ڭ تەركىبىگە كىرگەن قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، يادىكارلىقتىكى يايلاق جەمئىيى
تىدىكى چارۋىچى فېئوداللارنىڭ ئائىلەر ئىگىلىكى ۋە مانى دىنىنىڭ ئائىلىلەرگىچ
ە سىڭىپ كىرگەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئورخۇن ئۇيغۇر خارلىقى دەۋرىدىكى ب

ر قىسىم تارىخىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. كىشى
نى تېخىمۇ جەلپ قىلالىرلىقى شۇكى، س. گ. كىلياشتورنى بويا قۇتلۇق يارقان بوي
لا قۇتلۇق تارخاندۇر. ئۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قاغانىنى ئۆلتۈرگە
ن قاتىل، دەپ قارايدۇ.

2. پاراگىراف ئۇيغۇرچە تارىخىي ماتېرىياللار

[align=justify]

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى – ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەر ئەرەب يېزىقىنى ق
ولللىنىشتىن ئىلگىرى ئەڭ كەڭ دائىرىدە قوللانغان ھەم نۆۋەتتە ساقلىنىپ قالغان
مەدەنىيەت مىراسلىرى بىر قەدەر كۆپ بولغان ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، بۇ خىل ي
ېزىق ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان قەدىمكى سوغدىلارنىڭ سوغدى يېزىقى ئاساس
ىدا بارلىققا كەلگەن. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ خىل يېزىق ئەڭ بالدۇر يەتتەس
ۇ رايونى ۋە بەشبالىق، تۇرپان رايونىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىل
گەن. 1955 -1956 -يىللىرى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئۇۋساييمگ
ىن ئۆلكىسىنىڭ تۇرگانسۇم مەمۇرىي رايونىدا قاراشىلىق خارائۇس دېگەن يېردىن
تېپىلغان دۆرگۆت مەڭگۈ تېشىغا سەككىز قۇر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خەت ئ
ويۇلغان بولۇپ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا بۇ خىل يېزىقنى
ئىجدا قىلىپ قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ [10]. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى 19
دىن 20 گىچە بولغان بەلگە- ھەرپلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، (بەزىدە دەۋرلەرن
ىڭ ئىلگىرى- كېيىنلىكى بىلەن ھەرپ سانلىرىدىمۇ پەرقلەر كۆرۈلىدۇ)، بەزى رايونلا
ردا تاكى 14 – 15 -ئەسىرلەرگىچە ئىزچىل قوللىنىپ كېلىنگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر
يېزىقى تارىختا يالغۇز ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوللىنىپلا قالماستىن، باشقا تۈركىي خەل
قلەر، موڭغۇللار ۋە مانجۇلار تەرىپىدىنمۇ قوللىنىلغان. ئۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، ئا
لتۇن ئوردا خانلىقى، تۆمۈرىيلەر ئىمپېرىيىسى ۋە چاغاتاي دەۋرىدىكى يۈسۈپ خاس
ھاجىپنىڭ دۇنياۋى ئەسىرى (قۇتادغۇ بىلىك) نىڭ ۋىنا نۇسخىسىمۇ دەل مۇشۇ
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن. نۆۋەتتە بىزگە مەلۇم بولغان قەدىمكى ئۇيغۇ
رچە يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي مەزمۇندىكى ۋە ئەدەبىيات- سەنئ
ەت تېپىدىكى ئەسەرلەر بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان ت
ارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتىگە
ئىگە بىر قىسىم يازما ھۆججەتلەر ۋە تاش پۈتۈكلەرمۇ بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئورخۇن
ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىر قەدەر مۇھىمراقلىرى تۆۋەندىكىلەر :

1. «ئوغۇزنامە»

[align=justify]
ئوغۇزنامە» قەدىمكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان نەسىرىي شەكىل»
دىكى ئېپوس، ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە قوليازما نۇسخىسىدىن بىرسىلا بولۇپ، ھ
ازىر فىرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كۇتۇپخانىسى» دا ساقلانماقتا. بۇ ق
وليازما قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان، باش- ئاخىر
ى كەم، ھەجمى 21 ۋاراق 42 بەت، ھەر بىر بېتى توققۇز قۇر خەتتىن تەشكىل تاپق
ان. 1- بەتنىڭ 2- قۇرىدىكى، 5- بەتنىڭ 9- قۇرۇدىكى، 6- بەتنىڭ 4- قۇرۇدىكى
«ئۇشبۇ تۇرۇر» دېگەن سۆزنىڭ كەينىگە ئايرىم- ئايرىم ھالدا بۇقا، قۇرغۇي ۋە قىئا
تنىڭ رەسىمى سىزىلغان. «ئوغۇزنامە» نى مەزمۇن جەھەتتىن ئىككى قىسىمغا ب
ۆلۈشكە بولىدۇ. داستاننىڭ بىرىنچى قىسىمىدا قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقال
غان دۇنيانىڭ يارىلىشى، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ھەققىدى
كى ئەپسانىلەر ۋە بەزى قەدىمكى ئۆرپ-ئادەتلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ جەھ
ەتتىكى مەزمۇنلار ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدىن بولغان «جۇنام
ە. تۈركلەر تەزكىرىسى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر تەزكىرىسى»، «ۋېين
امە.قانقىللار تەزكىرىسى» ۋە «قۇچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى» دا خاتى
رلەنگەن تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ، ئۆرپ-ئادىتى ۋە توتېم ئېتىقا
دىغا دائىر خاتىرىلەر بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئالىملار «ئوغۇزنامە» گەرچ
ە كېيىنرەك كىتاب بولۇپ تارقالغان (يەنى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە) بولسىمۇ، لېك
ىن ئۇنىڭدىن مىللەتنىڭ مەنبەسى ۋە توتېم ئېتىقادى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر
«ۋېينامە. قانقىللار تەزكىرىسى» دە خاتىرلەنگەنلىرى بىلەن ئوخشاش. بۇ «ئوغۇزنا
مە» ئېپوسىنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنلىرىنىڭ قانقىللار دەۋرىدىلا ئېغىز ئەدەبىياتى
شەكلى بىلەن خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ [1
1]، دەپ قارايدۇ. داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇزخاننىڭ
ئۇرۇش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان. شۈبھىسىزكى، بۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىج
ىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئېتىلگەن. بۇ قىسىمدا كىشىنى جەلپ قىلىدىغىن
ى تۈرك – ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ نامىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى بولۇپ، تىلغا ئېلىنغا
ن دۆلەت ۋە قەبىلىلەر نامى مەلۇم دەرىجىدە ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئەتىر
اپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۈشەنچىسى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى
نى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ [12]. «ئوغۇزنامە» ئېپوسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىك
ى دىنىي مەزمۇندا بولمىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە باشقا مە

سىلىلىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ بىرى دېيىشكە
بولىدۇ.

2. «بۆگۈ قاغاننىڭ مانى دىنىغا كىرىشى»

[align=justify]

دېگەن نومۇر بىلەن ساقلىنىۋاتقان TM276 b ۋە TM276 a نۆۋەتتە گېرمانىيىدە
ۋاتقان بۇ يادىكارلىق [13] قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دى
نىغا ئېتىقاد قىلىشىغا دائىر قىممەتلىك تارىخىي ھۆججەتتۇر. ئۇ جەمئىي ئىككى ۋا
راق، 96 قۇر خەت بولۇپ، ھەر بىر ۋاراقنىڭ ئالدى- كەينىگە 24 قۇردىن خەت يېز
ىلغان. بۇ يادىكارلىقتا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى بۆگۈ قاغاننىڭ تاڭ سۇلالى
سىدىن كەلگەن تۆت نەپەر مانى مۇخلىسى بىلەن ئىككى كېچە- كۈندۈز مۇنازىرىلىش
ىش ئارقىلىق مانى دىنىغا كىرگەنلىكى، مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن يۇق
ىرى تەبىقىدىكىلەردىن ئاۋام خەلققىچە ھەممەيلەننىڭ ھېسابسىز خوشاللىققا چۆم
گەنلىكى، مانى دىنى ئېتىقادى ھەققىدە مەخسۇس قائىدە- تۈزۈملەر چىقىرىلىپ، م
ەخسۇس مانى دىنى تەرغىباتچىلىرى بەلگىلىگەنلىكى، شۇنداقلا مانى دىنىنى قوبۇ
ل قىلىشتىن بۇرۇن خانلىقنىڭ قانۇن- تۈزۈملىرىنىڭ مۇكەممەل ئەمەسلىكى، مان
ى مۇخلىسلىرىنىڭ دەسلەپتە زور بېسىمغا، قىرغىنچىلىققا ئۇچرىغانلىقى قاتارلىقلار
بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن مانى دىنىنىڭ مۇناسىۋەت
ىنى تەتقىق قىلىشتا «تاڭنامە» ۋە «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» دىكى مە
نبەلەرنى تولۇقلاشتىكى ئىنتايىن قىممەتلىك تارىخىي ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ.
چۈنكى، «8- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشى بىر
چوڭ ئىش بولۇپ، ئۇ شەك- شۈبھىسىز ئۇلغار ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ مان
ى دىنى بىلەن بىللە يەنە بىر قەدەر يۇقىرى مەدەنىيەت يېزىقىنىمۇ قوبۇل قىلغان
14] «].

باها ۋاقتى	مۇنبەردە زىيارەت || ئومۇمىي باها 66 ||باها بېرىش|| قىلىش	باھالىغۇچى	تەرتىپ نومۇرى
2008/3/16 14:40	نۇرغۇن تارىخى بىلىملەرگە ئىگە قىلغانلىغىڭىزلار ئۈچۈن ئالدى بىلەن	BIRLIK	1

		ئەسەر ئاپتورى قۇتلۇق ئەپەندىگە ، ئاندىن مۇشۇنداق سورۇن بىلەن تەمىن ئەتكەن مۇنبەر باشقۇرچىلىرىغا ، (مىنى ئارقىغا تىزىپ قويۇپتۇ دەپ خاپا بووپ قالماڭ يەنە،،،) ئاندىن قالسا هارماي - تالماي خەت ئۇرۇپ ھەممىنى ھەيران قالدۇرۇپ ،مۇنبەرنى گۈل- غۇنچىغا پۈركۈۋېتىدىغان ئەشۇ سۆيۈملۈك بىر جۈپ قولنىڭ ئىگىسى بولغان سىزگە مىڭ مەرتىۋە رەھمەت!	
2	Ghunche	ئەپەندىم، سىزگە رەخمەت، BIRLIK توغرا دەيسىز، بىزنى ياخشى بىلىملەر بىلەن تەمىنلىگەن ئاپتورلار ھەم بىزنى مۇشۇ سورۇن بىلەن تەمىن ئەتكەن مۇنبەر باشقۇرغۇچىلىرىنىڭ ياردىمىدە مۇنبەردە كۆزگە كۆرۈندۇق. مەن مۇشۇ مۇنبەرنى قۇرغان ياۋۇز ئەپەندىمگە ۋە باشقۇرغۇچىلارغا ھەم ماڭا مەدەت ۋە ئىلھام بەرگەن بارلىق مۇنبەرداش دوستلارغا رەھمەي ئېيتىمەن.	2008/3/16 15:24
3	Ghunche	3. «شەجەرەئى تۈرك» [align=justify] شەجەرەئى تۈرك» 17- ئەسىردە « ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق تارىخچى ئەبۇلغازى باھادىرخان (1603- 1665- يىللار) تەرىپىدىن مىلادىيە 1663- 1664- يىللىرى يېزىلغان تارىخىي ئەسەر. بۇ ئەسەر جەمئىي توققۇز باپ	2008/3/16 15:25

		بولۇپ، 2- بابىدا ئۇيغۇر، قارلۇق، قىرغىز قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئەسلى يىلتىزى ھەققىدە بىر قىسىم تارىخىي ئۇچۇرلار، ئەپسانە- رىۋايەتلەر بار. يەنە ئۇن ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز،ئوغۇزخان رىۋايىتى دېگەندەك قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ- جۇغراپىيىلىك دائىر قىممەتلىك خاتىرىلەرمۇ بار [15]. بۇ ئەسەر ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا دوساننىڭ «موغۇل تارىخى» ، راشىدىنىنىڭ «جامىئۇل تاۋارىخ» دېگەن ئەسىرى ۋە «قۇچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى» نىڭ خەنزۇچە تېكىستىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئەھمىيەتكە ئىگە. **4. «قۇتادغۇ بىلىك»** [align=justify] قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ » 11- ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك مۇتەپەككۇرى، پەيلاسوپى ۋە دانىشمەن شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1019/1018-1070/1069- يىللار) تەرىپىدىن مىلادىيە 1069 – 1070- يىللىرى تۈرك تىلىدا (يەنى ئۇيغۇر تىلىدا) يېزىلغان دىداكتىك شېئىرىي داستان [16]. ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىپ	
4	Ghunche	(continued above)	2008/3/16 16:02

تاماملىغاندىن ئەينى دەۋرىدىكى
قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى
تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە
تەقدىم قىلغان. ئەسەر جەمئىي 85 باپ،
13920 مىسرا، ئىككى مۇقەددىمە ۋە
ئۈچ قوشۇمچە باياندىن تەركىب تاپقان.
ئالدىنقى 11- بابىدا ئاللاغا، پەيغەمبەرگە،
تۆت ساھابەگە ۋە ئۇلۇغ بۇغرا خانغا
ئوقۇلغان مەدھىيىلەر، بىلىم، بىلىم ۋە
پەزىلەت ھەققىدىكى بايانلار ھەم
مۇئەللىپنىڭ بايانى، كىتابنىڭ نامى ۋە
مەنىسى ھەققىدىكى بايانلار بېرىلگەن.
12- بابىدىن باشلاپ مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ
بىر پۈتۈن ئىدىيىسىنى ئادالەت
سىمووۋولى كۈنتۇغدى ئېلىگ (ھۆكۈمدار)،
بەخت- سائادەت سىمووۋولى ئايتولدى
(ۋەزىر)، ئەقىل- پاراسەت سىمووۋولى
ئۆگدۈلمىش (ۋەزىرنىڭ ئوغلى)، قانائەت
سىمۋولى ئۇدغۇرمىش (زاھىت)
ئارىسىدىكى دىراملىق سۆھبەتكە
سىڭدۈرۈپ، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى
قانۇن، بىلىم ۋە ئەخلاق- پەزىلەت بىلەن
ئىدارە قىلىش ھەققىدىكى غايىۋى
قاراشلىرىنى بايان قىلغان. ئەسەرنىڭ
پۈتكۈل مەزمۇنىغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ
مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىدە ئالدى بىلەن
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرئەنىۋى مەدەنىيىتى
يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان، يەنە ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيغۇر
مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچرىشىش
ئالاھىدىلىكلىرى، ئەرەپ ۋە غەرب
مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس
ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەر يالغۇز ئەدەبىي

		ئەسەر بولۇپلا قالماي، بەلكى تارىخ ھەم پەلسەپە رېئال ھاياتنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن سىستېمىلىق بىر ئىلمىي ئەسەردۇر [17]. شۇڭا، «قۇتادغۇ بىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ (ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ) پەلسەپە، قانۇن (ھوقۇق)، ئەخلاق، تەلىم- تەربىيە، دىنىي ئېتىقاد، دۇنيا قاراش ۋە ئۆرپ- ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي ھەم تارىخىي ماتېرىياللىق قىممەتكە ئىگە. پاراگراف ئەرەب، پارس تىل- 3. يېزىقىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار [align=justify]	
5	Ghunche	قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ۋە ئۆگىنىشتە، خۇددى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئوخشاشلا ئەرەب، پارس تىل- يېزىقىدىكى كلاسسىك تارىخىي- جۇغراپىيىۋى ئەسەرلەرمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەرەبلەردە ئۇمەييە سۇلالىسى(660-750- يىللار)دەۋرىدىلا تارىخشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئاباسىلار سۇلالىسى (750-1258- يىللار)دەۋرىدە ئەرەبلەرنىڭ غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، ياۋروپا ۋە	2008/3/21 23:20

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كېڭىيىشىگە
ئەگىشىپ، قەدىمكى مىسىر، يۇنان،
پېرسىيە، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا
ئاسىيانىڭ كلاسسىك
مەدەنىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىش
ئاساسىدا جۇغراپىيە ئىلمى ناھايىتى
زور دەرىجىدە تەرەققى قىلغان. نەتىجىدە
ئاباسىلار سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتا
دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىمپېرىيە بولۇش
سۈپىتى بىلەن ئۆزى قوشنا بولغان ۋە
قوشنا بولمىغان يىراق-يېقىن
جايلاردىكى دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭمۇ
ئەھۋالىنى بىلىشكە قىزىقان. مانا
مۇشۇنداق ئېھتىياجلار ئاباسىلار
سۇلالىسى دەۋرىدە بىر قىسىم ئەرەب
سەيياھلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى
جاللاندۇرۇپ، دۇنياۋى خارەكتېردىكى
مەشھۇر تارىخىي-جۇغراپىيىۋى
ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى
شەرت-شارائىت بىلەن تەمىنلىگەن.
نۆۋەتتە ھەر قايسى ئەل
تەتقىقاتچىلىرىمۇ ئەرەب كلاسسىك
تارىخىي-جۇغراپىيىۋى ئەسەرلىرىنىڭ
تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتىگە يۇقىرى
باھا بېرىپ: «مۇسۇلمان
جۇغراپىيىشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرى
ئىسلام دەۋرىدىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا
ئاسىيانىڭ ماتېرىيال خەزىنىسى»دەپ
.تەرىپلەشمەكتە
تارىخ تەتقىقاتچىلىرىغا مەلۇمكى،
ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە
شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىشى بۇ
رايونلاردىكى ئەسلىدىكى تۈرك

مىللەتلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىدىلا
ئەمەس، بەلكى تىل-يېزىق ۋە
مەدەنىيىتىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەرنى
مەيدانغا كەلتۈردى. بولۇپمۇ تىل- يېزىق
جەھەتتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ
ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن باشلاپ ئەرەب،
پارس تىل- يېزىقى ئەسلىدىكى ئۇيغۇر
تۈرك تىل- يېزىقىنىڭ ئورنىنى تەدرىجى
ئىگەللەشكە باشلاپ، كېيىنكى تارىخىي
دەۋرلەردە تۆۋەندىن يۇقىرىغىچە ئۇيغۇر
تىل- يېزىقى بىلنە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ
كەلدى. شۇڭا، نۆۋەتتە قەدىمكى
ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا دائىر تارىخىي
ماتېرىياللار مۇھىم سالماقنى تەشكىل
قىلىدۇ. ئىلىمىز ئالىمى جاڭ گۇڭدا
ئەپەندى ئەرەب، پارس تىل- يېزىقىدىكى
تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ مۇھىملىقى
ھەققىدە توختىلىپ: «ئەرەب پارس ۋە
تۈركلەرنىڭ جۇغراپىيىۋىي ئەسەرلىرى
پەقەت جۇغراپىيە ماتېرىياللىرىدىنلا ئۆز
ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى
كۆپلىگەن مۇسۇلمان
تارىخشۇناسلىرىنىڭ تارىخىي
ئەسەرلىرىدە زور مىقداردا جۇغراپىيە
ماتېرىياللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانغا
ئوخشاش نۇرغۇنلىغان تارىخىي
ماتېرىياللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان»
دەيدۇ [18].

«يول ۋە ئەللەر تەزكىرىسى» 1.

یول ۋە ئەللەر » [align=justify]
تەزكىرىسى» دېگەن بۇ ئەسەر
ئابباسىلار سۇلالىسى (750- 1258-
يىللار) دەۋردە مەيدانغا كەلگەن كاتتا
تارىخي- جۇغراپىيىلىك ئەسەر.
ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئىبنى خۇردادبىخ
ھىجرىيە 205- يىلى (مىلادىيە 820-
يىلى) ياكى ھىجىيە211- يىلى
(مىلادىيە 825- يىلى)تۇغۇلۇپ،
ھىجرىيە 300- يىلى (مىلادىيە 912-
يىلى) ۋاپات بولغان. ئىبنى
خۇردادبىخنىڭ دادىسى خەلىپە مەئمۇن
(813- 833- يىللار) دەۋردە كاسپى
دېڭىزنىڭ جەنۇبىدىكى تابارىستان
رايونىنىڭ ۋالىيسى بولغان. ئىبنى
خۇردادبىخ ياش ۋاقتىدا دادىسىنىڭ
تەربىيىسىدە باغدادتا ئەتراپلىق بىلىم
ئالغان.كېيىن دەسلەپتە ئىراننىڭ
غەربي قىسىمىدىكى جەبىل
ئۆلكىسىنىڭ ئۆتەڭ ۋە رابات ئەمەلدارى،
كېيىنچە باغداد ۋە سامارا ئۆلكىسىنىڭ
ئۆتەڭ- رابات ئەمەلدارى بولغان. خەلىپە
مۇتامىد (870- 893- يىللار) دەۋردە
ئۇنىڭ پىكىردىشى ھەم يېقىن
سۆھبەتدىشى بولۇپ قالغان. مەلۇماتلارغا
قارىغاندا، ئىبنى خۇردادبىخ ئۆمرىدە
توقۇزدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. ئۇ «يول
ۋە ئەللەر تەزكىرىسى» دېگەن ئەسىرىنى
جەبىل ئۆلكىسىدىكى چېغىدا يېزىشقا
باشلاپ 846- يىلى پۈتتۈرگەن. 885-
يىلى قايتا تولۇقلاپ تۈزىتىپ چىققان. ئۇ
بۇ ئەسىرىنى ئابباسىلار خەلىپىلىكىدە
ساقلىنىۋاتقان مول ھۆكۈمەت ئارخىپ

ماتېرىياللىرى، ئۆزىدىن ئىلگىرى ياشىغان
ئەرەب ساياياھلىرىنىڭ ساياھەتناملىرى
ۋە ئۆزى ئىگىلىگەن ماتېرىياللار
مەنبەسى بىر قەدەر كەڭ، قىممىتى
يۇقىرى بولغان. ئىبنى خۇردادبىخنىڭ بۇ
ئەسىرى ئۆز دەۋرىدىلا يۇقىرى بولغان.
ئىبنى خۇردادبىخنىڭ بۇ ئەسىرى ئۆز
دەۋرىدىلا ئەمەس، كېيىنكى
دەۋرلەردىمۇ ئەرەپ مۇسۇلمان
ئاپتورلىرىنىڭ جۇغراپىيىۋىلىق
ئەسەرلىرىگە زور تەسىر كۆرسىتىپ
كەلگەچكە، ئۇنىڭ ئۆزى ۋە بۇ ئەسىرى
ئىنچىل ھالدا يۇقىرى باھاغا ئېرىشىپ
كەلگەن. ئەرەبلەرنىڭ ھىرودۇتى دەپ نام
ئالغان مەشھۇر ئالىم مەسئۇدى (956-
يىلى ۋاپات بولغان) بۇ ئەسەرگە (ئالغانغا
تۆگىمەيدىغان، ئىشلەتكەنگە
خۇرىمايدىغان بايلىق، ئۇنىڭ بېشىدىن-
ئاخىرىغىچە پايدا ۋە بىلىمگە ئېرىشكىلى
بولىدۇ» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن.
ئېلىمىز تەتقىقاتچىسى ۋاڭ جىلەي 10-
ئەسىردە بارلىققا كەلگەن پارس تىلىدا
يېزىلغان دۇنياۋى كاتتا جۇغراپىيىۋى
ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم» مۇ ئىبنى
خۇردادبىخنىڭ ئەسىرىنىڭ تەسىرىگە
ئۇچرىغان. ھەتتا بىر قىسىم مەزمۇنلىرى
ئاساسىي جەھەتتىن «يول ۋە ئەللەر
تەزكىرىسى» دېگەن ئەسەردىن
ئېلىنغان دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ
19]].
يول ۋە ئەللەر تەزكىرىسى» دە »
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋە 8- 9-
ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ (قارلۇق، قىرغىز،
تۈركەش ۋە ئوغۇز قاتارلىقلار» تارىخ،
جۇغراپىيىسىگە دائىر قىممەتلىك
خاتىرىلەر بېرىلگەن. بۇ خاتىرىلەردىكى بىر
قىسىم مەزمۇنلار ئىلىمىزنىڭ خەنزۇچە
تارىخنامىلىرىدە ئۇچرىمايدۇ. ئۇلارنىڭ
ئىلمىي قىممىتى ۋە تارىخىي
ماتېرىياللىق قىممىتى خېلىلا يۇقىرى
بولۇپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى
بىر قىسىم مۇھىم تارىخىي- جۇغراپىيىۋى
مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا
ئاساسلىنىدىغان ماتېرىيال قىلىشقا
بولىدۇ.

2. « تەمىم ئىبنى بەھرىنىڭ ئۇيغۇر
خانلىقىغا

قىلغان ساياھەت خاتىرىسى»

7	Ghunche	تەمىم ئىبنى [align=justify] بەھرى ئەل مۇتاۋۋىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوق. ئۇ ئەرەب خەلىپىسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئىستىلا قىلغان چاغدا پىدائىي ئەسكەر بولغان ھەم مىلادىيە 760- 821- يىللار ئارىلىقىدا مەلۇم بىر ۋەزىپە بىلەن ئەينى دەۋردىكى ئەرەبلەر تەرىپىدىن توققۇز ئوغۇز دۆلىتى دەپ ئاتالغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ساياھەتكە بارغان. ئۇ ئەرەبلەر ئىچىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەڭ بۇرۇن ساياھەتكە كەلگەن ھەم ساياھەت	2008/3/21 23:53

خاتىرىسى يېزىپ قالدۇرغان كىشى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنىڭ بىر قىسمى ياقۇتنىڭ «جۇغراپىيە لۇغىتى» گە ۋە ئىبنى ئەل فاتىخنىڭ جۇغراپىيە ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەنلىكتىن ساقلىنىپ قالغان. ئا. ز. ۋەلىدى توغان تاپقان، تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنى گېرمانىيەلىك پروفېسسور ۋالد تاپقان. كېيىن ئەنگلىيەلىك ئىرانشۇناس ئالىم ۋ. مىنورسكى «تەمىم ئىبنى بەھرىنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىغا قىلغان ساياھەت خاتىرىسى» نى لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق ئەللىرى ۋە ئافرىقا ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلىدا (1984-يىللىق 12-توپلام 2-سانىدا) ئىنگلىزچە ئىزاھاتلىرى بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلغان[20].

تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە ئاساسلىقى ئۇنىڭ مىلادىيە 821-يىلىنىڭ ئالدى كەينىدە موڭغۇلىيە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ (توققۇز ئوغۇزلارنىڭ) پايتەختىگە بېرىش جەريانى بايان قىلىنغان. ئۇ خاتىرىسىدە قاغاننىڭ يۇيرۇقى بويىچە ھەر قايسى ئۆتەڭلەر تەمىنلىگەن ئاتقا مىنىپ، مەھەللەر-كەنت، شەھەر-بازار بولمىغان يايلاقتا 20-كۈن يول يۈرگەنلىكى، كېيىن يەنە ئاھالىلەر قويۇق ئولتۇراقلاشقان جايلاردا 20-كۈن يول يۈرۈپ ئاندىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختىگە يېتىپ بارغانلىقى، ئۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرى ئاتەشپەرەسلەر ۋە

مانى دىنىدىكىلەر ئىكەنلىكى، قاغان
شەھىرى ھەشەمەتلىك، 12 چوڭ تۆمۈر
دەرۋازىسى بار، سودا-سېتىق گۈللەنگەن،
بازارلىرى ئاۋات، ئاھالىسى زىچ، نوپۇسى
كۆپ شەھەر ئىكەنلىكى، شەھەرنىڭ
ئەتراپىدا مەھەللەر كەنتلەر يېقىن ھەم
زىچ جايلاشقانلىقى، تېرىلغۇ يەرلەر
بارلىقى، توققۇز ئوغۇز دۆلىتىنىڭ قاغانى
جۇڭگو خانى بىلەن قۇدا-باجىلىق
مۇناسىۋەتتە بولۇپ، جۇڭگو خانى ھەر
يىلى قاغانغا 500 مىڭ توپ يىپەك
سوۋغا قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى
خاتىرىلىگەن.
تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسى
گەرچە بەك مۇكەممەل بولمىسىمۇ، بىراق
ئەرەبلەر تەرىپىدىن يېزىلغان ئورخۇن
ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر ئەڭ بۇرۇنقى
خاتىرىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ
قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ،
جۈملىدىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ
تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىر قەدەر
يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە تارىخىي
ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ
بۇنىڭدىن باشقا، ئەرەب
جۇغراپىيىشۇناسلىرى ۋە تارىخچىلىرىدىن
ياقۇبىنىڭ (897-يىلى ۋاپات بولغان)
«تارىخىي تاقۇبى»، تەبەرىنىڭ «تارىخىي
تەبەرى»، «پەيغەمبەرلەر ۋە پادىشاھلار
تارىخى»، ياقۇتىنىڭ «ئەللەر
تەزكىرىسى»891-892-يىللىرى
يېزىلغان ئىبنىي پاچىخنىڭ « ئەللەر
تەزكىرىسى» (903-يىللىرى يېزىلغان)،
مەسئۇدىنىڭ «نەسەھەتنامە» قاتارلىق

ئەسەرلىردىمۇ 840-يىلدىن ئىلگىرىكى
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر مەلۇماتلار
بار. ئىلگىرى بۇ ئەسەرلەردىكى توققۇز
ئوغۇزلار، يەنە ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىغا دائىر
مەلۇماتلار ۋە خاتىرىلەر دۆلەت ئىچىدىكى
تارىخ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ دىققەت –
ئېتىبارىنى ئانچە قوزغىيالماي ياكى
ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنماي كېلىنگەنىدى.
يېقىندا خۋاتاۋ ئەپەندى ئۆزىنىڭ
«غەربىي يۇرت تارىخىي تەتقىقاتى (8-
ئەسىردىن 10-ئەسىرگىچە)» دېگەن
ئەسىردە يۇقىرىقى ئەسەرلەردىكى
سىتىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى
تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەرەب
ئاپتورلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان ئورخۇن
ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر خاتىرىلەرنىڭ كۆپ
قىسمى ئاساسىي جەھەتتىن ئەينى
دەۋردىكى سەيياھلار،
جۇغراپىيىشۇناسلار ۋە مەلۇم
ۋەزىپىدىكى كىشلەرنىڭ ئاڭلىغان-
كۆرگەنلىرى بولغاچقا، ئۇلاردىكى مەلۇماتلار
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر خەنزۇچە
ۋە قەدىمكى تۈركچە-ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر
بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش
قىممىتىگە ئىگە. شۇڭا، بۇ ئەسەرلەرمۇ
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىغا دائىر
ماتېرىياللارنىڭ مۇھىم تەركىبىي
قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

3. «تۈركىي تىللار دىۋانى»

[align=justify]

تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى «
مەھمۇد كاشغەرى قاراخانىيلار
سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر
ئۇيغۇر ئالىمى بولۇپ، تولۇق ئىسمى
مۇھەممەد ئىبنى ھۆسەيىن بىننى
مەھمۇد كاشغەرى، شەرقىي
قاراخانىيلارنىڭ خانى مۇھەممەد بۇغراخان
(1056-1057-يىللىرى تەختتە
ئولتۇرغان) نىڭ نەۋرىسى، 1058-يىلى
خانلىق تەختىكە ۋارىسلىق قىلغان
ھۆسەيىنىنىڭ ئوغلى. تەتقىقاتلارغا
ئاساسلانغاندا، مەھمۇد كاشغەرى
تەخمىنەن 11-ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە
قەشقەرنىڭ ئوپال دېگەن يېرىدە دۇنياغا
كېلىپ، 11-ئەسىرنىڭ 70-80-يىللىرى
يەنە ئۆز يۇرتىدا ۋاپات بولغان. مەھمۇد
كاشغەرى ئۆسمۈرلۈك دەۋرىنى ئوپالدا
ئۆتكۈزگەن ھەم ئوردىغا يېقىن
جايلاردىكى مەدرىسلەردە بىلىم ئالغان،
كېيىن سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدە
قۇرۇلغان قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە
كىرىپ، ئەينى دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا
داڭلىق ئۇيغۇر ئالىمى ھۆسەيىن ئىبنى
خەلەب كاشغەرى قاتارلىق مەشھۇر
ئالىملاردىن بىلىم ئېلىپ، ئەينى دەۋر
ئىسلام دۇنياسىدا ئىلىم تىلى دەپ
قارىلىدىغان ئەرەب تىلى ۋە ئەدەبىي تىل
دەپ قارىلىدىغان پارس تىلىنى پۇختا
ئىگىلىگەن. كېيىن قەشقەردىن
ئايرىلىپ، ئون نەچچە يىل ئىلى ۋادىسى،
يەتتۇسۇ ۋادىسى، قىپچاق يايلاقلىرى ۋە
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى
جايلىرىدىكى تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز،

چىگىل، ياغما، قىرغىز قاتارلىق تۈركىي
قەبىلىلەرنى ئارىلاپ، تۈركىي
قەبىلىلەرنىڭ تىلى، جەمئىيەت
تەشكىلى، ئۆرپ-ئادەتلىرى،
ئىشلەپچىقىرىشى، تۇرمۇشى، تارىخى،
دىنىي ئېتىقادى ۋە ئەدەبىيات-
سەنئىتىنى تەكشۈرۈپ، ئۇلارغا دائىر
بىرىنچى قول ماتېرىيال توپلىغان.
مىلادىيە 1072-يىلى ئەينى دەۋردىكى
ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغداد
شەھىرىگە كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىل
توپلىغان ماتېرىياللىرىنى رەتلەپ، تۈرگە
ئايرىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، ئۇيغۇر
مىللىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى قامۇسى
بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى
يېزىشقا كىرىشكەن ۋە تەخمىنەن
1076-1077-يىللىرى بۇ كاتتا
ئەسىرىنى پۈتتۈرۈپ چىققان[22].
تۈركىي تىللار دىۋانى» جەمئىي ئۈچ »
توم بولۇپ، تۈرك-ئۇيغۇر تىلىنى ئەرەب
تىلىدا ئىزاھلىغان لۇغەت. پۈتۈن كىتاب
سەككىز جىلددىن تەركىب تاپقان. ھەر
بىر جىلد ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن.
پۈتۈن ئەسەرگە 7500 دىن ئارتۇق
سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ
مەزمۇن دائىرىسى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ
تىل-ئەدەبىيات، تارىخ، فىلولوگىيە،
دىنىي ئېتىقاد، ئاسترونومىيە،
كالېندارچىلىق، جۇغراپىيە،
تىبابەتچىلىك، پەلسەپە، سىياسى-
ئىقتىساد، ئېتنوگىرافىيە، كان
مەھسۇلاتلىرى، شەھەر –كەنتلىرى، تاغ-
دەريالىرى قاتارلىق كۆپ جەھەتلەرگە

چىقتىلىدۇ.
تۈركىي تىللار دىۋانى » گەرچە 11-»
ئەسىردە ئىسلام مۇھىتىدا يارىتىلغان
ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى
تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تارىخى، ئۇرۇق-
قەبىلىلىرى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى،
ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى،
ئاسترونومىيە-كالېندارچىلىقى ۋە
ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق
ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر مەلۇماتلار قارا
خانىيلار خانلىقى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى
دەۋرلەردىكى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ
تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە جەمئىيىتىنى
تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم
تارىخى ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تۈركى
قەبىلىلەرنىڭ تارىخى ۋە ئىجتىمائىي
تۇرمۇشىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىدۇر.
شۇڭا، تەتقىقاتچىلار تۈركى تىللار
دىۋانىدىكى مەلۇماتلار «بىزگە
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى دەۋردىن
مىلادىيە 11-ئەسىرگىچە بولغان بۇ
ئۇزاق تارىخي جەرياندىكى تۈركى
مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر
مىللىتىنىڭ كەڭ ئىجتىمائىي
تۇرمۇشىنىڭ قىياپىتىنى نامايەن قىلىپ
بەردى،ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ
رەڭگارەڭ تارىخى كارتىنىسىنى بەدىئىي
جەھەتتىن سۈرەتلەپ بەردى» [23]
دەپ قارايدۇ.
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋردىكى
ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى،
ئاسترونومىيە-كالېندارچىلىقى، ئۆرپ-
ئادەتلىرى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە

		باشقا بىر قىسىم تارىخى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۆرنەك قىممىتىگە مۇھىم پايدىلىنىش، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش قىممىتىگە ئىگە يازما ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. پاراگىراف خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار .4	
9	Ghunche	[align=justify] ئىلىمىزنىڭ جۇڭگو ئۇزۇن يىللىق يېزىق تارىخىغا ئىگە، يازما تارىخىي مەدەنىيەت مىلاسىلىرى ئىنتايىن كۆپ دۆلەت. ئىلىمىزنىڭ ئاشۇ يازما مەدەنىيە مىراسلىرىنىڭ ئىچىدە مەيلى ھەر قايسى سۇلالە-خاندانلىقلارنىڭ ئۇردا تارىخچىلىرى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن رەسمىي تارىخنامىلەر بولسۇن ياكى شەخسلەر تەرىپىدىن يېزىلغان غەيرى تارىخنامىلەر بولسۇن، زور سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. ئىلىمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تارىنامىلىرى ھېسابلىنىدىغان «خەننامە»، ھەتتا سۈي، تاڭ، سۇڭ، يۈەن، سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى «ۋېينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخ»، «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق » ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ، «يازما ھۆججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي تەھسىل» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە قەدىمدە ئىلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىدە ياشايدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر	2008/3/23 21:23

		ھەققىدە بىر قەدەر سىستېمىلىق بايان قىلىنغان، ئۇلار نۆۋەتتە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان جەمئىيىتىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم بىرىنچى قول مەنبەلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار يەنە قەدىمكى تۈركچە-ئۇيغۇرچە ماتېرىياللار ۋە باشقا تىللاردىكى ئەسەرلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش قىممىتىگە ئىگە. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىرى تۆۋەندىكىلەر: **1.«ۋېينامە. قانقىللار تەزكىرىسى»(魏书.高车传)**	
10	Ghunche	[align=justify] ۋېينامە» شىمالى چى « پادىشاھلىقى (550-557-يىللار) دەۋرىدە ئۆتكەن ۋېي شۇ (506-572-يىللار) قاتارلىق تارىخشۇناسلار تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ (386-534- يىللار) خاس تارىخى خاتىرلەنگەن. جەمئىي 130 جىلدلىق تەزكىرە- يىلنامە شەكلىدە يېزىلغان تارىخى ئەسەر. ۋېي شۇ ئەسلىدە شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقىدا خىزمەت قىلغان. كېيىن شىمالىي چى پادىشاھلىقى دەۋرىگە كەلگەندە ھۆدەيچى بەگ قۇشۇمچە پۈتۈكچى بەگلىككە تايىنىپ، «ۋېينامە» نىڭ جوڭگو تارىخشۇناسلىقىدىكى ئەڭ زور مۇۋاپىقىيتى شۇكى، ئۇ ئېلىمىز	2008/3/23 21:37

فېئوداللىق جەمئىيىتىدىكى «رەسمىي
تارىخ»لارنىڭ ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئاز
سانلىق مىللەت يۇقىرى قاتلام
گۇرۇھلىرىنى ھوكۇمرانلىقلار قاتارىغا
كىرگۈزگەن. ئۇنىڭدا ئاساسلىقى
جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى سىبىر
تابغاچلىرىنىڭ (سىيانپى
توغباتلىرىنىڭ) مىلادىيە 4- ئەسىرنىڭ
ئاخىرلىرىدىن 6- ئەسىرنىڭ
ئوتتۇرلىرىغىچە بولغان تارىخى
خاتىرلەنگەن. « ۋېينامە »نىڭ مىللەتلەر
تارىخىنى خاتىرلەش جەھەتتىككى بىر
ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنۇڭدا تابغاچ
قەبىلىسىدىن باشقا سىبىر قەبىلىلىرىنىڭ
تارىخى خاتىرلىنىپ، مەزمۇن دائىرىسى
شەرقىي شىمال، غەربىي شىمال،
غەربىي يۇرۇت ۋە شىمالدىكى
نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرگە چېتىلغان
24]] .
ۋېينامە»نىڭ جىلد «قانقىللار »
دە ئاساسلىقى (高车传)تەزكىرىسى
قانقىللارنىڭ قەدىمكى قىزىل دىللاردىن
(赤狄)كىلىپ چىققانلىقى دەسلەپ (狄
دەپ ئاتالغانلىقى ، كېيىن (历
، (敕勒) شىمالدىكىلەرنىڭ چىلى
(丁 شىيالىقلارنىڭ قانقىل ، دىڭلىڭ
دەپ ئاتغانلىقى، قانقىللارنىڭ ئالتە (零
قەبىلىسى، 12 ئۇرۇقىنىڭ بارلىقى
ئۇلارنىڭ ئۆرپ- ئادەتلىرى، جۇرجانلار
بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ، كېيىن
جۇرجانلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ
ئالتاي ۋە تەڭرىتاغ رايونلىرىدا قانقىل

خانلىقنى قۇرۇش جەريانلىرى، خانلىق
قۇرۇلغاندىن كېيىن جۇرجان، سىبىر،
ئېغىتالىت قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن
بولغان مۇناسىۋىتى ئاخىرقى
خاندالىقنىڭ ئاغدۇرلىشى قاتارلىق
ئىنتايىن قىممەتلىك تارىخى مەلۇماتلار
خاتىرلەنگەن. بۇ مەلۇماتلار كەرچە
ئىنتايىن قىسقا، ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن
ئۇ نۆۋەتتە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى
تەتقىقاتچىلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر
قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىيە 4- ئەسىردىن
6- ئەسىرگىچە بولغان تارىخي
جەرياندىكى ئەگرى- تۇقاي تارىخي
مۇساپىنى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالىنى
تەتقىق قىلىشنىڭ بىرىنچى قول يازما
ماتېريالى بولۇپ سانالماقتا. چۈنكى، ئىلىم
(丁 ساھەسىدىكىلەر نۆۋەتتە دىڭلىڭ
零)قانقىل ، (高车) ۋە تېلىلار ((铁勒
نى بۈگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ
ئەجداتلىرى ، دىڭلىڭ ، قانقىل ۋە
تېلىلارنىڭ تارىخىنى بۈگۈنكى ئۇيغۇر
مىللىتىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان
تارىخىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى
[25]، «ۋېينامە. قانقىللار
تەزكىرىسى»دە خاتىرلەنگەن
قانقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ بىرى
نامىنى ئۇيغۇرلار (袁纥)بولغان يۈەنخي
نامىنىڭ تۈنجى قېتىم خەنزۇچىگە
تەرجىمە قىلىنىشى، دەپ ھېسابلايدۇ
26]].

Powered by DiY-Page 5.3.1 © 2005-2009